

Sadao Asada, *From Mahan to Pearl Harbor. The Imperial Japanese Navy and the United States*, Annapolis 2013, Naval Institute Press, ss. 388

Historia relacji pomiędzy Cesarstwem Japonii a Stanami Zjednoczonymi Ameryki w pierwszej połowie XX w. doczekała się licznych opracowań po obu stronach Pacyfiku. Jednakże wciąż pojawiają się kolejne publikacje na ten temat. Należy spodziewać się, iż będzie się tak działo jeszcze przez długi czas, jako że wciąż wychodzą na światło dzienne nowe materiały źródłowe, inspirując kolejne badania¹.

Rozległość tematyki sprawia, że poszczególni badacze zazwyczaj skupiają się na jakimś wybranym zagadnieniu. Nie inaczej ma się sprawa w przypadku książki japońskiego autora Sadao Asady, pt. *From Mahan to Pearl Harbor. The Imperial Japanese Navy and the United States*, której pierwsze wydanie ukazało się w 2006 r. (recenzja dotyczy wydania drugiego z 2013, wznowionego w 2019 r.). Jak sugeruje tytuł, autor książki opisuje stosunki japońsko-amerykańskie przede wszystkim z punktu widzenia Japońskiej Marynarki Wojennej. Przede wszystkim autor próbuje odpowiedzieć na pytanie, jak rozpoczęła się amerykańsko-japońska rywalizacja na Pacyfiku, która przekształciła się w otwartą wrogość oraz jak to możliwe, że dowództwo Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej doprowadziło do konfrontacji z USA, w której nie mieli nadziei na wygraną.

Kilka słów o autorze pracy. Sadao Asada (1936–2019) ukończył studia na Carlton College w stanie Minnesota w USA oraz obronił doktorat z historii Ameryki

¹ D. Borg, S. Okamoto, *Pearl Harbor as History. Japanese-American Relations, 1931–1941*, New York 1973; W. LaFeber, *The Clash. U.S.-Japanese Relations Throughout History*, New York 1997.

na Uniwersytecie Yale. Od 1963 r. wykładał historię dyplomacji na Uniwersytecie Doshisha w Kyoto do czasu emerytury, na którą przeszedł w 2006 r. Jest autorem m.in. książki o podobnej tematyce: *Japanese – American Relations between the Wars*, za którą otrzymał Nagrodę Yoshino Sakuzō w 1994 r., a także licznych artykułów w czasopiśmie: „American Historical Review”, „Journal of American History”, „Pacific Historical Review”, „Diplomatic History”, „Naval War College Review”, „Journal of Strategic Studies” i „Journal of American-East Asian Relations”. Otrzymał za nie Nagrodę Historyczną Edwarda Millera (*Edward Miller History Prize*) od prezesa amerykańskiego Naval War College oraz Nagrodę Pamięci Louisa Knott Koontza (*Louis Knott Koontz Memorial Award*) od Amerykańskiego Stowarzyszenia Historycznego (*American Historical Association*)². Był renomowanym historykiem, tematyka zaś omawianej pracy mieściła się w obrębie zagadnień, którymi zajmował się przez większość swojej kariery naukowej. Recenzowana książka to jedna z jego ostatnich prac, swoiste podsumowanie wieloletnich badań, ukazanych tym razem z punktu widzenia wojskowych, a konkretnie korpusu oficerskiego Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej. Doświadczenie autora oraz jego znajomość zagadnienia rzucają się w oczy podczas lektury tej pracy.

Książka skupia się na wydarzeniach od 1890 (choć pojawiają się odniesienia do zdarzeń sprzed tej daty, np. wizyty Alfreda Thayera Mahana – oficera US Navy i teoretyka wojny na morzu – w Japonii w latach pięćdziesiątych XIX w.) do grudnia 1941 r. (atak na Pearl Harbor i początek wojny na Pacyfiku). Całość przekazu została podzielona na pięć części, z których każda dotyczy wyodrębnionego przez autora etapu w relacjach amerykańsko-japońskich, ukazanego we wskazanych ramach czasowych. Części te noszą tytuły: pierwsza – *The Genesis of Antagonism*, druga – *Pacific Rapprochement*, trzecia – *Compromise and Reaction*, czwarta – *Japan Isolated* oraz piąta – *Pacific Confrontation*, dosyć jasno określające specyfikę opisywanych etapów. Każda część składa się z dwóch rozdziałów, z wyjątkiem trzeciej, zawierającej trzy rozdziały. Rozdziały (w sumie 11) odnoszą się do konkretnych zagadnień. Poza nimi praca opatrzona jest wstępem i zakończeniem.

Jak sugeruje tytuł książki, autor wiąże amerykańsko-japońską rywalizację na Pacyfiku, będącą m.in. wynikiem postępującej od początku XX w. ekspansji obu państw, z teorią Alfreda T. Mahana (nawalizm). Nie bez powodu narracja rozpoczyna się od omówienia treści najważniejszej pracy Mahana, pt. *The Influence of Sea Power upon History 1660–1783*, oraz jej odbioru w Stanach Zjednoczonych i na świecie. Pierwsza część dotyczy osobistego wpływu Mahana (który zmarł w 1914 r.) oraz jego teorii na rozwój stosunków amerykańsko-japońskich na przełomie XIX i XX w. (rozdział I) oraz na rozwój Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej i jej doktryny (rozdział II). W tej części autor opisuje początki antagonizmów między Japonią a Stanami Zjednoczonymi, obracające się wokół takich kwestii, jak amerykańska ekspansja na Hawaje, zajęcie Filipin przez USA po wojnie z Hiszpanią, japońska emigracja do Stanów Zjednoczonych oraz konflikt interesów obu państw w Chinach. Ukazane zostały też zmiany stosunku samego Mahana do Japonii na przestrzeni kolejnych lat. Natomiast w rozdziale II autor analizuje wpływ myśli Mahana na Japońską Cesarską Marynarkę Wojenną, przedstawiając sylwetki czołowych japońskich nawalistów. W konkluzji stwierdza, że teorie Mahana wywarły olbrzymi wpływ na ówczesne pokolenie oficerów Japońskiej

² Sadao Asada, *From Mahan to Pearl Harbor. The Imperial Japanese Navy and the United States*, Annapolis 2013, s. 387.

Cesarskiej Marynarki Wojennej – co więcej, że to właśnie Japonia była państwem, na którego strategię prace Mahana wpłynęły najbardziej. Nie jest w tej opinii osamotniony³. Co najistotniejsze, nawalizm w wydaniu Mahana pozostał głęboko zakorzeniony w myśleniu wielu najwyższych oficerów Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej aż do wybuchu wojny na Pacyfiku⁴.

Druga część książki dotyczy zmian w relacjach amerykańsko-japońskich, będących wynikiem m.in. I wojny światowej, w której oba państwa walczyły po tej samej stronie, a także znaczących zmian geopolitycznych stanowiących jej rezultat⁵. W rozdziale III opisano odprężenie w relacjach między obydwoma państwami. Natomiast w rozdziale IV autor skupił się na konferencji waszyngtońskiej, głównie z punktu widzenia delegacji japońskiej. Opisane zostały próby wynegocjowania jak najkorzystniejszych warunków przez japońskich delegatów. Autor przypisał szczególną rolę postaci adm. Katō Tomosaburō, ówczesnego ministra marynarki oraz przewodniczącego delegacji japońskiej w Waszyngtonie. Według Asady adm. Katō usilnie dążył do normalizacji stosunków ze Stanami Zjednoczonymi i racjonalizacji planów rozwoju japońskiej floty wojennej. Przypadło mu niełatwe zadanie pogodzenia strategicznych wytycznych co do wymaganej wielkości japońskiej floty, wypracowanych przez sztab generalny marynarki wojennej, z proponowanymi przez Amerykanów i Brytyjczyków proporcjonalnymi limitami wielkości flot⁶. W dalszej części książki autor wielokrotnie przywołuje adm. Katō, ukazując jego postawę jako kontrast z oficerami postulującymi agresywną ekspansję, nawet za cenę zaognienia stosunków ze znacznie potężniejszymi Stanami Zjednoczonymi⁷.

W trzeciej części opisane zostały różne formy sprzeciwu narastającego wśród oficerów Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej, niechętnych ustaleniom traktatu waszyngtońskiego (rozdział V). W rozdziale VI szczegółowo przedstawiono negocjacje na konferencji w Londynie w 1930 r. Autor podsumował tę część stwierdzeniem, że ponieważ delegacja japońska nie zdołała uzyskać wszystkich korzystnych dla siebie ustępstw ze strony pozostałych uczestników, doprowadziło to do rozbudzenia agresywnych nastrojów wśród części korpusu oficerskiego Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej. Od tej pory opozycja wobec porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią w formie traktatów zyskiwała na sile. Autor podsumował, iż I traktat londyński był dla Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej „preludium do tragedii”.

Czwarta część jest najobszerniejsza i dlatego jako jedyna została podzielona na aż trzy rozdziały. Obejmuje ona lata trzydzieste i postępującą polityczną izolację Japonii na arenie międzynarodowej po zajęciu przez nią Mandżurii w 1931 r.⁸ Okres

³ D.C. Evans, M. Peattie, *Kaigun. Strategy, Tactics and Technology in the Imperial Japanese Navy, 1887–1941*, Annapolis 2012, s. 116.

⁴ *War and Diplomacy Across the Pacific, 1919–1952*, red. A. Hamish, B. Hunt, Waterloo 1988.

⁵ C. Totman, *Historia Japonii*, tłum. J. Hunia, Kraków 2010, s. 642–643.

⁶ Chodzi o ustalenie proporcji liczby okrętów liniowych na 5 : 5 : 3 (USA, Wielka Brytania i Japonia), co dawało japońskiej flocie liniowej 60% stanu floty amerykańskiej lub brytyjskiej. Tymczasem sztab Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej uważał, że do prowadzenia wojny z USA potrzebne jest 70% liczebności jej floty. R. Dingman, *Power in the Pacific. The Origins of Naval Arms Limitation 1914–1922*, Chicago 1978, s. 129–131.

⁷ E. Goldstein, J. Maurer, *The Washington Conference, 1921–22. Naval Rivalry, East Asian Stability and the Road to Pearl Harbor*, London 1994.

⁸ K.G. Henshall, *Historia Japonii*, tłum. K. Wiśniewska, Warszawa 2004, s. 257.

ten miał zasadnicze znaczenie w historii międzywojennej Japonii, gdyż to właśnie wtedy doszło do przejścia władzy politycznej w kraju przez kręgi wojskowe i wejścia na ścieżkę konfliktu z mocarstwami anglosaskimi. Wtedy też Japonia zaczęła przechodzić przemiany przekształcające ją w państwo totalitarne⁹.

W rozdziale VII opisana została wewnętrzna sytuacja w Japońskiej Cesarskiej Marynarce Wojennej w latach 1931–1941, z dużym naciskiem na politykę personalną. Przedstawia on ścierające się frakcje: „frakcję traktatową” (*treaty faction*) – opowiadającą się za utrzymaniem kompromisu wypracowanego w traktatach waszyngtońskim i londyńskim oraz „frakcję marynarki” (*navy faction*) – postulującą odejście od traktatów i rozbudowę floty bez oglądania się na pozostałe mocarstwa morskie. Opisane zostało także pojawienie się „frakcji niemieckiej” w połowie lat trzydziestych, której członkowie propagowali zbliżenie z rosnącymi w siłę nazistowskimi Niemcami (w dalszej zaś przyszłości sojusz z nimi). Chociaż początkowo postulaty tej frakcji nie znalazły odzwierciedlenia w polityce zagranicznej Japonii, z upływem czasu zyskiwała ona na sile, a jej wpływy rosły. Zwłaszcza po wycofaniu się Japonii z traktatów morskich w 1936 r. oraz po ataku na Chiny w 1937 r., wobec pogarszających się relacji z państwami anglosaskimi sojusz z Niemcami stawał się coraz bardziej realną opcją¹⁰. W rozdziale tym zostały zaprezentowane również przemiany w doktrynie Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej, które można krótko podsumować jako ścieranie się zwolenników lotnictwa morskiego z bardziej zachowawczymi oficerami uważającymi – m.in. pod wpływem Mahana – okręty liniowe i ich artylerię za broń rozstrzygającą¹¹.

Rozdział VIII dotyczy kwestii wycofania się Japonii z traktatów morskich i będącej tego skutkiem rozbudowy floty. Według autora moment ten stanowił pierwszy krok marynarki wojennej w kierunku realizacji strategii „południowej ekspansji”. Zakładała ona starcie z mocarstwami zachodnimi (Wielką Brytanią, USA i Holandią oraz ich sojusznikami) na Pacyfiku i podbicie zajmowanych przez nie bogatych w zasoby naturalne terytoriów: Malajów, Indii Holenderskich i Filipin. Alternatywą była „północna ekspansja” preferowana przez środowiska armii japońskiej, zakładająca wojnę z ZSRR¹².

W rozdziale IX został opisany stosunek środowisk oficerów marynarki wojennej do potencjalnego sojuszu z Niemcami. Część oficerów (autor przedstawia ich jako zgromadzonych wokół admirałów Isoroku Yamamoto, Mitsumasy Yonai i Zengo Yoshidy) zdecydowanie sprzeciwiała się takiemu sojuszowi i póki przedstawiciele frakcji przeciwnej dołączeniu Japonii do wojny światowej po stronie osi zasiadali w najwyższych władzach marynarki wojennej, blokowali próby jego zawarcia – mimo nacisków armii. Ostatecznie pakt trójstronny pomiędzy Niemcami, Japonią a Włochami został zawarty we wrześniu 1940, gdy od roku trwała wojna w Europie. Dowództwo marynarki wojennej wyraziło zgodę na pakt po odejściu adm. Yoshidy ze stanowiska ministra marynarki. Jednym z rezultatów było dalsze ograniczenie przez Stany Zjednoczone eksportu surowców do Japonii. Według autora pakt wynikał z błędnej oceny

⁹ C. Totman, op. cit., s. 675.

¹⁰ H. Feis, *Road to Pearl Harbor. The Coming of the War Between the United States and Japan*, Princeton 1950.

¹¹ P.A. Coletta, *Prelude to War. Japan, the United States and the Aircraft Carrier*, Cambridge 1991, s. 173–174.

¹² K.G. Henshall, op. cit., s. 271.

sytuacji przez proniemieckich oficerów. Niektórzy z nich uważali, że Wielka Brytania jest już na skraju załamania, a ostateczne niemieckie zwycięstwo nad zachodnimi aliantami za niemal przesądzone¹³. Oznaczałoby to, że w razie wojny na Pacyfiku USA pozostałyby same przeciwko Japonii i jej nowym sojusznikom. Kalkulacje te, jak wiadomo, okazały się całkowicie nietrafione.

Asada zauważył, że w Japońskiej Cesarskiej Marynarce Wojennej doszło wówczas do bardzo niepokojących procesów. Wskazał w tym kontekście na wypaczenia polityki personalnej, mające swoje źródło m.in. w obsadzie stanowiska ministra marynarki przez osoby niedysponujące odpowiednią charyzmą i umiejętnościami. To w rezultacie doprowadziło do stopniowej utraty kontroli nad marynarką wojenną przez ministra. Dodatkowo wielu radykalnie nastawionych młodszych oficerów poprzez osobiste koneksje wywierało znaczący wpływ na kierunek rozwoju marynarki, nieproporcjonalny do ich rangi i kompetencji. Ministerstwo straciło kontrolę nad tymi środowiskami, co w konserwatywnej i hierarchicznej strukturze, jaką była Japońska Cesarska Marynarka Wojenna, było szczególnie uderzające. Asada pisał wręcz o tym, że owa erozja systemu przywództwa (*failure of leadership*) stanowiła jedną z głównych przyczyn zgody marynarki na sojusz z Niemcami oraz w dalszej perspektywie – konfrontacji ze Stanami Zjednoczonymi.

Ostatnia część książki poświęcona została okresowi bezpośrednio poprzedzającemu konfrontację Japonii ze Stanami Zjednoczonymi. Znalazł się w niej opis przygotowań Japonii do wojny na Pacyfiku oraz wydarzeń, które przesądziły o powzięciu decyzji o wojnie.

W rozdziale X podjęty został problem „południowej ekspansji”, która ostatecznie stała się oficjalną strategią Cesarstwa. Po zawarciu paktu trójstronnego doszło do porozumienia między armią i marynarką wojenną w sprawie kierunku dalszej ekspansji. Autor za krytyczny moment uznał decyzję o wejściu wojsk japońskich do Indochin Francuskich. Wkroczenie do północnych Indochin niejako utrwalało zatwierdzenie ekspansji na południe i wzmocniło wewnętrzną pozycję marynarki wojennej, nawet po inwazji Niemiec na Związek Radziecki. Armia początkowo optowała za uderzeniem na ZSRR, ale ostatecznie poparła strategię „południową”¹⁴. Natomiast ostatecznym krokiem, który przesądził o wojnie z USA, okazało się wprowadzenie jednostek armii japońskiej w lipcu 1941 r. do południowych Indochin Francuskich. W reakcji na to posunięcie Stany Zjednoczone nałożyły całkowite embargo na eksport surowców do Japonii (w tym ropy naftowej, której zdecydowaną większość sprowadzano właśnie z USA). W tej sytuacji Japońska Cesarska Marynarka Wojenna była właściwie zmuszona optować za wojną w celu zajęcia Indii Holenderskich i znajdujących się tam złóż ropy¹⁵. W innym wypadku pozbawiona paliwa flota stałaby się bezużyteczna. Dla władz japońskich było oczywiste, że atak na Indie Holenderskie oznacza wojnę ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią. Ostatni rozdział dotyczy podjęcia decyzji o wojnie z USA oraz formułowania planów strategicznych i operacyjnych. Te, jak wiadomo, ostatecznie doprowadziły do zaskakującego ataku na Pearl Harbor. Rozdział zawiera też opis ostatnich, rozpaczliwych prób uniknięcia wojny, podejmowanych przez adm. Yamamoto i jego otoczenie.

¹³ *War and Diplomacy Across the Pacific...*, s. 306–307.

¹⁴ W. LaFeber, op. cit.

¹⁵ *The Fateful Choice. Japan's Advance into Southeast Asia, 1939–1941*, red. J.W. Morley, New York 1980, s. 282.

Ramy czasowe przyjęte przez autora wydają się jak najbardziej uzasadnione i pozwalają na wyczerpującą analizę tematu, co też zostało uczynione. Podział książki na części i rozdziały jest klarowny i umożliwia orientację w złożonej materii. Ułatwione jest także wyszukiwanie i śledzenie konkretnych zagadnień (rozdziały zawierają podrozdziały dotyczące poszczególnych wątków).

Praca stanowi podsumowanie wieloletnich badań, stąd trudno się dziwić, że jej zaplecze źródłowe jest bardzo bogate. Prócz materiałów archiwalnych oraz publikacji rządowych wyzyskano materiały pochodzące z prywatnych kolekcji, dokumenty wydane drukiem oraz wywiady (*oral history*), w tym także rozmowy przeprowadzone przez samego autora. Materiały źródłowe pochodzą głównie z Japonii, Stanów Zjednoczonych oraz Wielkiej Brytanii. Zarówno źródła, jak i wykorzystana literatura są głównie w języku japońskim i angielskim, które autor znał biegle. Warto zaznaczyć, że dostępność japońskich źródeł dla obcokrajowców jest mocno utrudniona ze względu na barierę językową – niełatwą do pokonania nawet w przypadku opanowania języka japońskiego na poziomie komunikacyjnym. Sam autor we wstępie podkreślił, że tłumaczenie japońskiej dokumentacji było rzeczą bardzo trudną w związku ze specyfiką używanego w niej języka. Dzięki wieloletniej pracy nad tematyką amerykańsko-japońskich stosunków dyplomatycznych Asada uzyskał dostęp do znaczącej ilości cennych dokumentów różnego typu, po obu stronach Pacyfiku. Wykorzystana literatura również jest bogata, umożliwiając spojrzenie na problem z perspektywy obu zaangażowanych stron.

Dużo miejsca w publikacji zostało poświęcone konferencjom morskim (w Waszyngtonie, Genewie i Londynie). Sam autor przyznał, że do najważniejszych źródeł wykorzystanych w książce należały sprawozdania z tych konferencji. Praca Asady daje wnikliwy wgląd w proces negocjacji na owych konferencjach z punktu widzenia japońskich delegatów. Ma to istotną wartość, gdyż w pracach anglosaskich historyków, dotyczących tego zagadnienia, perspektywa jest zwykle odwrócona. Zakończenie (*conclusion*) rozprawy autor uzupełnił komentarzem do wykorzystanego materiału źródłowego. Publikacja zawiera także tabele prezentujące zestawienie potencjału marynarek USA i Japonii przed wojną (oraz ich prognozowany wzrost), a także rozwój Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej w latach trzydziestych w liczbach oraz kompromis osiągnięty na konferencji londyńskiej. Są one niewątpliwie interesujące i przydatne, ale pozostawiają pewien niedosyt. Mogłoby ich być więcej. Gdyby autor pokusił się o zamieszczenie na przykład zestawienia floty amerykańskiej i japońskiej w czasie konferencji waszyngtońskiej i ich planowanego rozwoju, na pewno wzbogaciłoby to zawartość rozprawy oraz wzmocniło jej przekaz. Ponadto brakuje map. Zwłaszcza w kontekście wczesnych międzywojennych planów wojennych, zarówno w USA, jak i Japonii, zamieszczenie odpowiednio opracowanej mapy Pacyfiku pomogłoby czytelnikowi zrozumieć założenia strategiczne obydwu państw oraz ich różne subtelności. Podobnie ma się sprawa w przypadku konferencji morskich, a także okresu przed atakiem na Pearl Harbor.

Problemem jest sposób prowadzenia narracji w niektórych częściach książki. Autor skupił się głównie na ważnych wydarzeniach historycznych, wokół których zbudował narrację, poruszając się od jednego do następnego. Oznacza to pomijanie lub pobieżne traktowanie kwestii mniej istotnych; zdarzają się też powtórzenia wątków. Jako że w pracy przeważa konstrukcja problemowa, być może ułomności te były nie do uniknięcia. Jednocześnie w pracy pojawia się wiele postaci historycznych, które odgrywały kluczową rolę w opisywanych wydarzeniach. Przynajmniej kilka tych postaci zajmuje

centralne miejsce w narracji w konkretnych okresach. Mowa tu m.in. o Mahanie, ministrze marynarki Katō czy też adm. Yamamoto. Jednakże autor wiąże te osoby z konkretnymi wydarzeniami lub zagadnieniami. Oznacza to, że niektóre z tych postaci są przywoływane w części pracy, dla której mają największe znaczenie, natomiast potem znikają z pola widzenia. Autor zdecydował się na taką konwencję wykładu zapewne z uwagi na to, że nie chciał wprowadzać do narracji wątków z jego punktu widzenia pobocznych. Możliwe też, że adresował swą rozprawę do odbiorców, którzy posiadają już wyczerpującą wiedzę na temat wymienionych wyżej postaci. Jednakże może to powodować pewien niedosyt lub nawet dezorientację u części czytelników niebędących specjalistami, gdy jakaś postać, znajdująca się przez dłuższy czas na pierwszym planie, nagle przestaje być przywoływana bez wyjaśnienia. Przykładem, którym można się posłużyć, jest adm. Katō Kanji, jeden z czołowych japońskich „mahanistów”, zwolennik rozbudowy floty i przeciwnik ograniczeń traktatowych. Przez ponad połowę pracy gości na jej stronicach często ze względu na istotną rolę, jaką odgrywał w wewnętrznej polityce Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej. Jednak w drugiej połowie lat trzydziestych jego nazwisko nie pojawia się już w tekście. Dopiero pod koniec książki zamieszczone jest krótkie wyjaśnienie, iż przeszedł on na emeryturę i zmarł w 1939 r.¹⁶ Gdyby napisano o tym wcześniej, czytelnik nie miałby wrażenia braku ciągłości w narracji.

Książka jest bardzo wartościową pozycją, wartą polecenia każdemu, kto interesuje się stosunkami amerykańsko-japońskimi w pierwszej połowie XX w., również osobom zainteresowanym historią dyplomacji japońskiej oraz Japońskiej Cesarskiej Marynarki Wojennej. Jakkolwiek z perspektywy czytelnika z Europy Środkowo-Wschodniej tematyka ta może wydawać się egzotyczna, ma ona swoich wielbicieli, a ponadto w czasach globalizacji dystanse pomiędzy odległymi nawet obszarami szybko się kurczą. Dlatego też uważam, że gdyby znalazł się wydawca, który zaryzykowałby przetłumaczenie tej pracy na język polski, na pewno zyskałaby ona czytelników.

Marcin Kaczkowski

Wrocław

¹⁶ I. Gow, *Intervention in Pre-War Japanese Politics. Admiral Katou Kanji and the „Washington System”*, Richmond 2004.